
LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XXXIV (1994)
LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS IR JŲ TYRINĖJIMAI

Zigmas ZINKEVIČIUS

ANTANO SALIO NUOPELNAI LITUANISTIKAI

Vienas iš didžiųjų tarpukario lietuvių kalbininkų Antanas Salys gimė 1902 m. Rekėtėje, Salantų vls. Tėvai — valstiečiai. Mokėsi Salantų pradinėje mokykloje ir Telšių gimnazijoje, kurį baigės įstojo į Kauno universitetą. Čia studijavo lietuvių ir lyginamąją indoeuropiečių kalbotyra. Bendravo su K.Būga, buvo jo žodyno redakcijos sekretorius. Klausė K.Būgos, J.Jablonskio, A.Senno, F.Brenderio paskaitų. Būgai mirus, 1925 m. kartu su P.Skardžiu mi išvyko tapti studijų į Leipcigą. Pasirinko baltistiką, šalutine specialybę — slavistiką ir lyginamąją indoeuropiečių kalbotyra. Doktoratą apgynė 1929 m.

Baigęs užsienio studijas, 1930—1939 m. Salys dirbo docentu Kauno Vytauto Didžiojo universitete. Organizavo fonetikos laboratoriją. 1940—1944 m. buvo Vilniaus universiteto docentas ir profesorius. dėstė lietuvių dialektologiją, fonetiką, leksikologiją, vardyną (onomastiką), baltų kalbotyros įvadą, lietuvių kalbą, lyginamąją indoeuropiečių kalbų gramatiką, kalbotyros įvadą ir kai kurias kitas disciplinas. Buvo Terminologijos, Rašybos reformos, Pavardžių ir Vietovardžių komisijų narys. Vienas iš "Gimtosios kalbos" steigėjų, redakcijos narys. Daug raše "Švietimo darbe", "Lietuvoje", "Tau tos mokykloje", "Lietuvos aide", "Naujojoje Romuvoje", "Tautoje ir žodyje", "Kalboje", "Gimtojoje kalboje" ir kituose periodiniuose leidiniuose.

Įsteigus Lituanistikos institutą, 1939—1941 m. buvo Lietuvii kalbos skyriaus vedėjas, o 1941—1944 m. Moksly akademijos Lietuvii kalbos instituto direktorius.

Baigiantis karui 1944 m. pasitraukė į Vakarus. Iki 1946 m. dėstė Greifvaldo ir Tiubingeno universitetuose. 1947 m. persikelė į JAV. Prof. A.Senno padedamas įsitaisė Pensilvanijos universitete Filadelfijoje, kur dirbo iš pradžių docentu ir ekstraordinariu profesoriumi, o nuo 1956 m. ordinariu profesoriumi. Skaitė baltistikos ir slavistikos kursus. Jo mokinys buvo žymus amerikiečių baltistas W.R.Schmalstiegas (Šmolstygas). Įsitraukė į tos šalies lingvistinį gyvenimą, buvo įvairių komisijų ir draugijų narys, bendarbiavo lingvistinėje spaudoje, emigracijoje leidžiamos daugiatomės Lietuvii enciklopedijos kalbotyros skyriaus redaktorius. Mirė 1972 m. Filadelfijoje.

Daugiausia A.Salys nusipelnė lietuvių dialektologijai. Dirbtį toje srityje jū paragino K.Būga. Ypač daug tyré gmtąjį žemaičių tarmę. Pėscias apkeliaavo didelę jos ploto dalį, rinko duomenis ir iš kity Lietuvos viety, tikslino tarmių ribas. Naudojosi anketiniu duomenų kaupimo būdu. 1935 m. hektografu buvo išleistas jo paskaitų (pagal J.Lāboko užrašus) konspektas "Lietuvii kalbos tarmės". Tai iki tol išsamiausias ir tobuliausias mūsų tarmių apra-

šymas. Antrasis papildytas leidimas pasirodė 1946 m. Tiubingene, o visai naujas variantas – Lietuvij enciklopedijos XV tome (1968 m.). A.Salys sudarė lietuvių tarmių žemėlapį, pridėtą prie paskaity konspekto ir straipsnio "Archivum Philologicum" IV tome.

Klasifikuodamas tarmes A.Salys iš esmės sekė K.Jauniumi. Išskyrė sav-rankišką vidurio aukštaičių tarmę (aukštaičius viduriečius). Vakary aukštaičių tarmę (aukštaičius vakariečius) pagal *o*, ē tarimą nekirčiuotose galūnėse suskirstė į 3 patarmes: pietinę (pietiečius, kur *o*, ē išlaikomi sveiki), vidurinę (veliuoniečius, kur verčiami *u*, *i*) ir šiaurinę (žiemiečius, kur tariama *a*, *e*). Ryty aukštaičius (aukštaičius rytiečius) pagal an tipo junginių ir nosinių balsių *g*, ē virtimą suskirstė į pantininkus (tvirtapradžiai sveiki, tvirtagaliai susiaurėję iki *ø*, ē laipsnio)¹, pontininkus (visi susiaurėję)² ir puntininkus (susiaurėję iki *u*, ī laipsnio); pastarųjų plote toliau išskyrė rotininkus (kirčiuotą negalūninį *a* verčią *ɔ*; šių plote dadininkus, dab. kupiškénus), panininkus (vėliau pavadinti žadininkais, kurie vietoj *o* tebeturi ilgąjį *ā*) ir žalininkus (tebeturi pusilgi *a* nekirčiuotoje pozicijoje). Iš Jauniaus laikais už Kauno gubernijos ribų buvusio ryty Lietuvos ploto Salys sudarė atskirą aukštaičių patarmę – dzūkus. Žemaičių plotą, kaip ir ankstesni dialektologai, skirstė pagal bendrinės kalbos *uo*, *ie* atliepimus į dūnininkus (*ū*, *ī*), dounininkus (*ou*, *ei*) ir donininkus (*ō*, *ē*). Pagal jau anksčiau žinotus afrikatų *č*, *dž* atliepimus dar išskyrė pajūrio žemaičius (pajūriečius, kurie kaitmeniniuose skiemenyse neturi *č*, *dž*) ir žemaičių dzūkus (vietaj *č*, *dž* taria *c*, *dz*).

A.Salys daug dirbo istorinės dialektologijos srityje. Stengėsi išaiškinti tarmių ypatybių atsiradimą, jų chronologiją. Reikšmingas jo straipsnis "Kelios pastabos tarmių istorijai", išspausdintas 1933 m. "Archivum Philologicum" IV tome. Tyrė praeities ekstralengvistinę situaciją. Tai temai skirta jo disertacija ("Die žemaitischen Mundarten"); paskelbta 1930 m. "Tautos ir žodžio" VI tome.

Visų tų klausimų dažnai neįmanoma atskirti nuo istorinės gramatikos, kuriai reikšmingų pastabų bei minčių Salys yra pateikę daugelyje savo darbų. Ypač minėtinės jo straipsnis apie šauksmininkus su *-ai*, paskelbtas 1952 m. anglų kalba italių tėstinio leidinio "Studi Baltici" IX tome.

Tarmių tyrimo darbas labai susijęs su fonetika. Salys buvo ir šios srities aukštostos kvalifikacijos specialistas, laikytinas moderniosios fonetikos Lietuvuje pradininku. Žinias ir sugebėjimus taikė praktikos reikalui: déjo pagrindus bendrinės kalbos tarčiai.

Kita sritis, kurioje Salys labai aktyviai reiškėsi, ypač gyvendamas emigracijoje, buvo leksikologija bei leksikografija. Anksčiau kurį laiką dirbo kaip Lietuvij kalbos žodyno komisijos narys. Nuo 1950 m. išijungė į užsienyje leidžiamą didelio "Lietuvij rašomosios kalbos žodyno" (Wörterbuch der litauischen Schriftsprache) sudarymo darbą. Kartu su A.Sennu parengė šio žodyno (leidžiamą nuo 1932 m.) III–V tomus. Juos labai praturtino liaudies kalbos, ypač žemaičių, leksika, sutvarkė kirčiavimą. Darbą baigė 1968 m.

^{1,2} Iš tikrujų ne visi šie garsai ir ne visame plote taip verčiami.

Vėliau planavo parengti lietuvių kalbos istorinį žodyną. Tuo reikalui 1969 m. buvo atvykės į Lietuvą, rinko duomenis iš kartotekų ir kitų šaltinių. Žadėjo sudaryti tokį žodyną, kuriame būtų išryškinti XIX a. pab. ir XX a. pr. naujadarai, kuriuos lingvistams šiaip jau sunku atpažinti, nes jie patenka net į etimologinius žodynus (pvz., E.Fraenkelio) kaip veldiniai ir tuo kladina mokslininkus. Gaila, kad netikėta mirtis sutrukė parengti šį labai reikalingą veikalą.

Daug A.Salys nuveikė tirdamas tikrinus žodžius. Reikšmingos jo studijos apie senuosius lietuvių asmenvardžius (pvz., *Jogáila*, *Kęstutis*, *Márgiris*, *Mindaugas*, *Žygimantas*...), daugelį krikštavardžių (*Jäckus*, *Jadvygà*, *Jókimas*, *Jokubas*, *Juozapas*, *Jurgis*, *Jústas*, *Kāsparas*, *Kazimieras*, *Klémensas*, *Kristijonas*, *Kristupas*, *Laurynas*, *Marijà*, *Onà*...), pavardes (*Doneláitis*, *Ivinskis*, *Juškà*...) ir vietovardžius (*Karaliáučius*, *Kaūnas*, *Kédainiai*, *Klaipéda*, *Kretingà*, *Marijámpolé*, *Maskvà*, *Vilnius*, *Némunas*...), paskelbtos enciklopedijose ir kituose leidiniuose. Ypač daug Salys prisidėjo prie Lietuvos vardyno atlietuvinimo. Išlaisvinus Vilniaus kraštą, vadovavo autentiškų lietuviškų formų vietovardžiams ir pavardėms nustatymui, redagavo atitinkamus žodynus, kurie jau buvo pradėti spausdinti, tik sutrukė karas ir okupacijos. Daug pastangų dėjo Klaipėdos krašto ir Rytpriūsių senajam lietuviškam vardynui išsaugoti, prastai dokumentuotiemis viety vardams rekonstruoti. Ta darbą višur dirbo atsakingai ir sažiningai, niekur dirbtinai slaviškų ar vokiškų vardų nekeičė lietuviškais (deja, vėliau jie buvo rusų ir lenkų beatodairiškai pakeisti Rytpriūsuose). 1956 m. Salys sudarė vardyną prie Juozo Andriaus paruošto ir JAV išleisto Lietuvos žemėlapio.

Toponimikos istorinis tyrimas natūraliai vedė prie senųjų baltų genčių praeities studijų, pradėty K.Būgos. Šiais klausimais Salys rašė lietuvių ir užsienio enciklopedijose, juos lietė daugelyje savo straipsnių.

Bendrinės kalbos praktiniais reikalais Salys susidomėjo dar mokydamasis Telšių gimnazijoje, kaip vėliau pats sakėsi, paakintas savo lietuvių kalbos mokytojo Mato Untulio. Domėjimasi didino studijos universitete, kur klausė J.Jablonskio paskaity. Vėliau pats gyvenimas jį įtraukė į bendrinės kalbos puoselėjimo darbą. Kaip specialistui teko dalyvauti įvairose komisijose, lietuvių kalbos draugijos veikloje, "Gimtosios kalbos" redakcijos darbe. Bendrinės kalbos ugdymo klausimais paraše daugybę straipsnių. Prisidėjo ir prie kito vykdomy darby: sukirčiavo "Vargo mokyklos" I-II dalis, buvo vienas iš "Kalbos patarėjo" (1939 m.) redaktorių ir kt.

Salys atsidėjęs stebėjo bendrinės kalbos raidą. Greit reaguodavo į praktikoje pasirodžiusius taisytinus dalykus. Daug padarė, kad nevykusiai nukalti žodžiai būtų pakeisti taisyklingesniais. Turėjo gyvą kalbos jausmą ir sugebėjo kurti gerų naujadaryl, sudaryti juos pagal liaudies kalbos modelį. Daugumas jo pasiūlytų nauju žodžių prigijo, ir šiandien nelengva juos atskirti nuo senųjų veldinių. Tai tokie žodžiai, kaip *póbudis*, *póžiūris*, *rankinùkas*, *senatis*, *staigmenà* 'surprizas' (įtrauktas į Fraenkelio žodyną!), *šviesómatis*, *tarmétyra*, *taršà*, *tolímatis* ir kt. Ypač praturtino įvairių sričių terminologiją. Tam reikalui pritaikydavo ir liaudinius žodžius, pvz., *grūdalas* 'grūdinamas skiedinys', *núospaudas* 'nuspaužiamasis presas', *slogùtis* 'košmaras' ir kt. Jam priskiria-

mi kalbotyros terminai: *balsýnas* 'vokalizmas', *priebalsýnas* 'konsonantizmas', *garsý pérkaita* 'vok. Lautverschiebung', *jgarsis* 'Anglitt', *išgarsis* 'Abglitt', *jungmė* 'ang. liaison', galinio priebalsio susijungimas su po jo einančio žodžio pradiniu balsiu', *perilgi garsai* 'ilgesni už ilguosius', *pertrumpi garsai* 'trumpesni už trumpuosius', *pilnágarsis* 'rus. полногласие', *prātaras* 'vok. Einsatz' ir kt.

Turtingas ir didžiai vertingas A.Salio mokslinis bei kalbos praktikos palikimas. Įvairiuose Lietuvos ir užsienio leidiniuose išblaškyti ir sunkiai prieinami jo straipsniai žmonos S.Salienės ir Lietuvių kataliku moksly akademijos rūpesčiu bei lėšomis buvo išleisti Romoje keturiais dideliais "Rašty" tomais, kuriuos spaudai parengė Petras Jonikas. Pirmajame tome (1979 m.) sudėti raštai įvairiai bendrinės kalbos klausimais, antrasis tomas (1983) skirtas vardynui, trečiasis (1985) — įvairiems kitokiems straipsniams, ketvirtasis (1992) — dialektologijai. Tuo padaryta didelė paslauga lituanistikos mokslui ir apskritai kalbotyrai.

CONTRIBUTIONS OF ANTANAS SALYS TO LITHUANIAN LINGUISTICS

Summary

One of the most outstanding Lithuanian linguists of the period between World Wars I and II is Antanas Salys, who made a substantial contribution to Lithuanian dialectology. His monograph "The Lithuanian dialects" (Lietuvių kalbos tarmės) remains one of the most exhaustive and brilliant studies of the Lithuanian dialects. He is the author of the first map of the dialects. A.Salys also contributed to historical dialectology, especially by his studies of the Žemaičiai (Samogitian) extralinguistic situation in the 13–16th centuries. His works of dialectology are concerned with both historical grammar and phonology. The scholar may be rightly considered the father of modern phonology in Lithuania.

The other spheres in which A.Salys excelled were lexicology and lexicography. Together with A.Senn, he compiled the 3rd and 4th volumes of a major dictionary "Dictionary of written Lithuanian" (Wörterbuch der litauischen Schriftsprache), where he admitted words and phrases of the so-called country Lithuanian, especially the vocabulary of the Žemaičiai dialect, and systematized Lithuanian accentuation. Unfortunately, he had no time left to compile a historical dictionary of the Lithuanian language — a dictionary he had promised to write. In this dictionary A.Salys had intended to interpret the neologisms of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Many such neologisms were often confused with old Lithuanian words and were even included in etymological dictionaries. A.Salys is also known for his studies in onomastics as well as for his investigations of the old Baltic tribes and their language.

His attempts to standardize and improve Standard Lithuanian deserve special mention. He is the author of many neologisms which later became part of Standard Lithuanian.

With the publication of the four volumes of his works 1979— 1992, linguists now have access to the scholar's scientific and practical works which present great value and interest to modern linguistics.